

Radovi Instituta za povijest umjetnosti 34
Journal of the Institute of Art History, Zagreb

Marina Bagarić

Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Arhitektura Zagrebačkoga zbora od 1910. do 1935.

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 9. 7. 2010. – Prihvaćen 15. 10. 2010.

UDK: 725.91(497.5 Zagreb)“1910/1935“

Sažetak

Arhitektonska povijest društva Zagrebački zbor (budući Zagrebački velesajam) ima četiri velika poglavlja. U prvome su paviljoni izložaba održanih prije Prvog svjetskog rata, u drugome izgradnja i adaptacije sajamskoga kompleksa u Martičevoj ulici između 1922. i 1934., u trećemu uređenje novoga Zbora na Savskoj cesti 1936., a u četvrtome je poglavlju selidba i izgradnja Zbora – Velesajma preko Save, u Novom Zagrebu. U svakom dijelu zbornice arhitektonske povijesti sudjelovali su

istaknuti arhitekti i inženjeri. Cilj članka je pokazati Zagrebački zbor kao instituciju čija je svijest o važnosti izložbene arhitekture značajno pridonijela pojavi i afirmaciji novih stilskih tendencija na zagrebačkoj arhitektonskoj sceni između 1910. i 1935. godine. Tekst prati slikovna dokumentacija iz arhive Zagrebačkoga zbora u Državnom arhivu u Zagrebu te dosad neobjavljene fotografije iz ostavština istaknutih zborničkih članova.

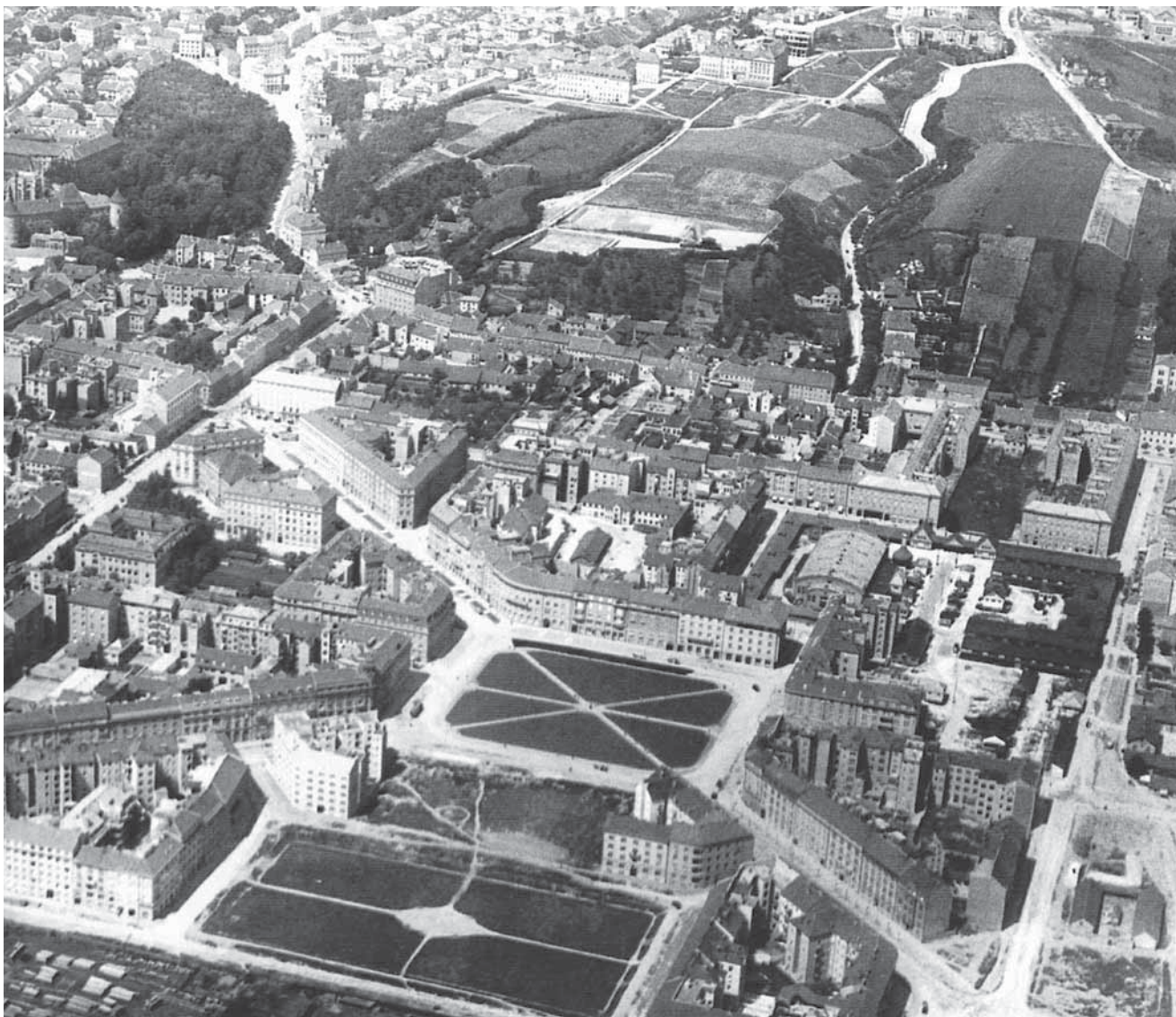
Ključne riječi: *Zagrebački zbor, sajamska arhitektura, (neo)neoklasicizam, kubo-ekspresionizam, art deco, Dionis Sunko, Edo Schön, Ignjat Fischer*

Uvod

Zgrade za izložbe koje pripadaju korpusu hrvatske arhitekture do Drugog svjetskog rata, dakle djela hrvatskih autora za lokalne i međunarodne priredbe, kao i djela stranih autora za hrvatske izložbe i sajmove, zaslužile su vrlo različitu mjeru pozornosti povjesničara umjetnosti i arhitekata. Arhitektura prvih gospodarskih izložaba u Zagrebu i bliskim centrima nekadašnje Monarhije (Budimpešta, Trst, Beč) nije posebno proučavana; spominju se tek pojedini paviljoni, rijetko s tumačenjem konteksta – mikrolokacije za koju su projektirani i poruke koju su trebali posredovati. Ipak, o zagrebačkom se Umjetničkom paviljonu, prenesenome s peštanske Milenijske izložbe na Tomislavov trg 1897. godine pisalo mnogo i različitim povodima. Smještaj na Zelenoj potkovi, status važne izložbene institucije te broj istaknutih arhitekata Monarhije zaposlenih na njegovu oblikovanju, (re)montaži i preoblikovanju, činjenice su koje objašnjavaju zanimanje istraživača.¹ Inovativna čitanja dobila je arhitektura Hribarova paviljona Kraljevine SHS na *Exposition Internationale des arts décoratifs et industriels modernes* u Parizu 1925. i Seisselova jugoslavenskoga paviljona na *Exposition Internationale des arts et des techniques dans la vie moderne* u Parizu 1937.² U pregledu javne arhitekture u međuratnom Osijeku spomenut

je i građevni sklop osječkoga Velesajma i njegovi arhitekti, a posebno je komentiran Slavičkov paviljon Aerokluba, izveden u obliku zrakoplova.³

Društvo *Zagrebački zbor*, budući Zagrebački velesajam, osnovano je 1909. »sa svrhom da priređuje izložbe odnosno sajmove uzoraka industrijskih, obrtnih i agrarnih proizvoda« te »da promiče saobraćaj putnika, upozoravajući domaći i strani svijet na Zagreb i njegove prirodne ljepote, te (će) tako podpomagati njegove, a po tom i ciele hrvatske gospodarske, obrtne, prometne, trgovačke, a prije svega kulturne interese«. ⁴ Prve je svoje izložbe Zbor održavao na negdašnjem *Sajmištu* – prostoru istočno od Draškovićeve ulice. Nakon Prvog svjetskog rata novo je *zborište* uređeno u planiranim blokovima između (današnjih) Martičeve, Klaničke (Bauerove), Tomašičeve, Lopašičeve i Zvonimirove ulice. Sa svojim paviljonima, trgovačkim i industrijskim trijemovima i *Industrijskom palačom* Zbor je na toj lokaciji djelovao sve do 1936., kad je preseljen u preuređeni i dograđeni kompleks tvornice namještaja *Bothe & Ehrmann* na Savskoj cesti. Arhitektura toga »trećega« Zbora (danas Studentski centar) zanimala je brojne istraživače, koji su pisali o povijesti izgradnje, upozoravali na današnje stanje zgrada, priređivali radionice i izložbe fotografija.⁵ U sklopu edicije *Sveučilište i grad* objavljena je monografija *Prostor-*

1. Zračna snimka područja istočno od Draškovićeve ulice s kompleksom Zagrebačkog zbora, 1930. (Privatna zbirka, Zagreb)
Aerial photograph of the area east of Draškovićeve Street with the building complex of Zagrebački zbor, 1930 (private collection, Zagreb)

na studija *Studentskog centra u Zagrebu*, u kojoj je iznesen povijesni pregled uređenja Zbora i njegove transformacije u Studentski centar 1957. te prijedlog prostornog programa sa studijom rekonstrukcije i izgradnje.⁶ Paviljon Francuske na Zagrebačkom zboru zgrada je osobite karizme: samo u zadnjih nekoliko godina organizirana je izložba o Paviljonu, objavljena mala monografija te znanstvena studija s materijalima iz francuskih arhiva.⁷

Arhitektura prvoga (1910.–1914.) i drugoga (1922.–1935.) zbornoga kompleksa nije izazvala pozornost istraživača.⁸ S obzirom na karakter izložbenih zgrada, mišljenih ipak za nešto dulji rok trajanja, i na činjenicu da su na njihovu izgradnju sudjelovali redom važni zagrebački arhitekti i inženjeri, ovaj će rad nastojati pokazati značaj i mjesto Zbora u gradskoj arhitektonskoj povijesti, ali i u osobnoj povijesti pojedinih arhitekata (sl. 1.).

Prve gospodarske izložbe u Zagrebu i prve izložbe Zagrebačkog zbora

Prave prethodnice Zagrebačkoga zbora bile su zagrebačke gospodarske izložbe, koje su u drugoj polovici 19. stoljeća trebale pokazati »blago i snagu Hrvatske«. Njihova je arhitektura kreirana u živopisnim i bogatim, ali vrlo jasnim i preciznim kodovima historicizma. Veći paviljoni na Jubilarnoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1891. godine, u kojima su izlagali Hrvatsko-slavonsko šumarsko društvo, Zemaljska kaznionica, Kraljevska zemaljska uzorna pivnica i Sisačka pivara, potom glazbeni paviljon i Posavska kuća nadahnuti su drvenom arhitekturom hrvatskoga sela, što, imajući na umu jak nacionalni podtekst cijele priredbe, ne treba posebno tumačiti.⁹ Dalmatinski paviljon ukrašen kipovima i s fontanom ispred ulaza imitirao je primorsku neorenesansnu vilu, dok su paviljon Bosne i Hercegovine i Bosanska kavana

2. Zagrebački zbor, 1910. (Zbirka razglednica Muzeja za umjetnost i obrt, Zagreb)
 Zagrebački zbor, 1910 (Postcard Collection of the Museum of Arts and Crafts in Zagreb)

bili izgrađeni u specifičnom neomaurskom stilu. Paviljoni pojedinih izlagača bili su uobičajene sajamske trodimenzionalne reklame. Posjetitelj sajma nije morao ući u paviljon da bi se informirao o djelatnosti izlagača: fragilni paviljon Antuna Gnezde, trgovca staklom i porculanom, imao je nestandardno visoke prozore s vitrajima, paviljon *Tvornice peći* Josipa Kalline u cijelosti je bio prekriven raznobojno ocačljenim opekama i crjepovima, dok su trijem paviljona građevinske tvrtke *Grahor & sinovi* nosili četverokutni stupovi naslaganih opeka.

Uprava Zagrebačkoga zbora inzistirala je 1909. godine na smještaju izložbe u gradskom centru, na zemljištu kojim će moći raspolagati petnaestak godina. Kao sasvim neprikladne spomenute su lokacije na Sajmištu, u Maksimiru ili na Zapadnom perivoju.¹⁰ Naposljetku, izložbeni je prostor ipak uređen na Sajmištu istočno od Draškovićeve, oko zgrade negdašnje vojne jašione, koja je također poslužila kao natkriveni izložbeni prostor. Jašiona – velika, ali dobro proporcionirana ciglena zgrada slična industrijskoj hali – izgrađena je 1889. prema projektu ateliera Gruber & Völckner, kao dio planiranoga kompleksa topničke vojarne. Poslije izgradnje topničke vojarne na Črnomercu jašiona je trebala 1906. biti preuređena u gradsku tržnicu, no taj projekt Milana Lenucija nije realiziran.¹¹ Adaptibilnost jašione sasvim sigurno su uočili i članovi uprave Zbora i stoga ipak pristali na smještaj svoje priredbe na Sajmištu. Uoči Prvog svjetskog rata zbarski se prostor širio prema jugu, a na raspolaganje je dobio i dvije školske zgrade – Gradsku pučku školu (danas

Račkoga 4) i Višu djevojačku školu (danas Traumatološka klinika, Draškovićeve ulica).

Kako su izgledale prve izložbe Zagrebačkoga zbora, održane 1910., 1911. i 1913. godine, poznato je sa starih razglednica i fotografija sačuvanih u arhivi Zbora.¹² Oko jašione podignuti su bili paviljoni, kiosci, šatori i ukrasni stupovi, između njih uređeni su otoci nasada (sl. 2.). Kiosci i šatori sa svojom komercijalnom namjenom nisu imali nikakvu arhitektonsku vrijednost, dok je oblikovanje ulaza, glavne aleje sajma, glavnoga izložbenoga paviljona, glazbenoga i nekih privatnih paviljona očigledno bilo pomno promišljeno. Od početka svojega postojanja Zagrebački je zbor u svoj rad uključivao istaknute arhitekta, graditelje i inženjere. Prvi predsjednik Zbora bio je Janko Holjac, a naslijedio ga je Janko Grahor. Inženjer Mijo pl. Philippović bio je član upravnoga odbora i, od 1913., potpredsjednik Zbora.¹³ Stoga je sasvim razumljiv angažman mladih, perspektivnih arhitekata na oblikovanju ključnih zgrada Zbora te na organizaciji i rasporedu paviljona i izlagača. Na drugoj zbarskoj priredbi održanoj u ljeto 1911. surađivali su arhitekti Dionis Sunko i Rudolf Lubynski. Sunko je vodio »radnje pri uređivanju prostora« i oblikovao glavni ulaz u Zbor, a Lubynski je projektirao glavni izložbeni paviljon i njegovo unutarnje uređenje. O uređenju treće izložbe Zbora 1913. godine brinuo se arhitekt Edo Schön.¹⁴ Sunko i Lubynski svoje su izložbene zgrade projektirali s jakim oslonom na neoklasicizam, koji je bio prisutan i u ostalim njihovim projektima toga vremena, ali ipak prigušen i spojen s dominantnim dekorativnim vokabu-

3. Glavna aleja Zagrebačkog zbora, 1913. (DAZG, Fond Zagrebački zbor, kutija 170)

The main promenade of Zagrebački zbor, 1913

larom secesije. U Zagrebačkom su zboru ustupci arhitekata stilskim tendencijama epohe minimalni: Sunkov je glavni ulaz u Zbor teška, monumentalna kompozicija s četiri dorska stupa koja nose visoko gređe i klasični zabat. Masivnost je glavna odlika i drugih zbornih paviljona, kod Lubynskoga ponešto ublažena maksimalnom rastvorenošću zidova glavnoga izložbenoga paviljona i njegovim živopisnim ugaonim kapama. Tek bjelina izložbenih zgrada, četverokutni ukrasni stupovi sa žardinjerama i količina prirodnoga zelenila i lisnatih girlandi koje zamjenjuju uobičajene gipsane ukrase na sasvim jednostavnim korpusima paviljona mogu donekle asociirati na arhitekturu bečkih izložaba toga vremena. Edo Schön oplemenio je 1913. ukrasne stupove diskretnim tamnim geometrijskim ukrasima, a kubične žardinjere crnim rasterom, čime se odlučnije približio estetici Bečkih radionica (Wiener Werkstätte) i arhitekta i dizajnera Josefa Hoffmanna (sl. 3.).

No, uz takvu decentnu arhitekturu ubrzo su bili podignuti šareni šatori za kavane, koje su postale vrlo popularne i posjećene iznad svih očekivanja. Stoga predratne izložbe Zagrebačkoga zbora podsjećaju na vesele seoske vašare, na kojima su redovito bile priređivane utrke pasa s preprekama od Rabusovih kobasica, tombole, vatrometi, izbori ljepote. Upravo je izbjegavanje takve vrste zabava, koje su u drugi plan stavile samu izložbu, te izgradnja i ustrojstvo Zbora kao »ozbiljnog jednog velesajma uzoraka« bilo polazište u novoj fazi djelovanja društva nakon Prvog svjetskog rata.¹⁵

Izgradnja Zagrebačkog zbora u Martićevoj ulici 1921.–1922.

Obnoviteljska sjednica društva Zagrebački zbor održana je 29. travnja 1921. u prostorijama Trgovačko-obrtničke komore. Računajući na odličnu posjećenost predratnih sajmovi, kvalitetan prostor negdašnje jašione i budući razvoj Sajmišta na kojem je gradska uprava planirala izgraditi novu

poslovno-stambenu četvrt, uprava Zbora odlučila je novi izložbeni prostor urediti u neposrednoj blizini staroga *zborišta*. U lipnju 1921. Gradsko poglavarstvo odobrilo je molbu Zagrebačkoga zbora i ustupilo mu na desetogodišnju uporabu negdašnju jašionu i blokove oko nje, omeđene Martićevom ulicom na sjeveru, Zvonimirovom i Lopašičevom na jugu, Klaoničkom na istoku i Tomašičevom na zapadu. Istodobno je Zbor počeo pripreme za izgradnju novih izložbenih zgrada; tijekom rata zbornske je paviljone bila rekvirirala vojska i kad su vraćeni Zboru, nisu više bili upotrebljivi. Radi izgradnje novoga kompleksa Zagrebačkoga zbora, odnosno u rad zbornske Tehničke sekcije pozvani su (također u lipnju 1921.) i već afirmirani i sasvim mladi arhitekti, uhodana građevinska poduzeća i inženjeri Gradskog građevnoga odsjeka: Edo Schön, Dionis Sunko, Ignjat Fischer, Aladar Baranyai, Marko Vidaković, Slavko Batušić, Velimir Stiasni, Amadeo Carnelutti, Adolf Košak, Mate Jurković i Karlo Vajda, koji je izabran za pročelnika Sekcije.¹⁶ Premda su imali

status članova Tehničke sekcije, svi pobrojani nisu redovito i s jednakim entuzijazmom sudjelovali u njezinu radu. Baranyai nije prisustvovao ni jednom sastanku Sekcije, a stari suradnici Zbora Schön i Sunko dolazili su tek povremeno. Stoga je formiran uži odbor Tehničke sekcije, koji je izrađivao projekte, a potom ih predstavljao na širim sjednicama Sekcije i na sjednicama Upravnoga i Egzekutivnoga odbora Zbora.¹⁷ Članovi užega odbora bili su inženjeri Karlo Vajda i Velimir Stiasni, kojemu je dodijeljena dužnost tehničkoga direktora (organizatora) sajma, te arhitekti Ignjat Fischer i Marko Vidaković, a u vrijeme realizacije projekata pridružio im se ing. Amadeo Carnelutti (sl. 4.).

Prvi zadatak Tehničke sekcije bila je adaptacija jašione u *Industrijsku palaču*, kakvu je imao svaki respektabilni velesajam. Članovi užega odbora izradili su nekoliko projekata adaptacije, koja je uključivala izgradnju galerije i uređenje prostorija uprave Zbora i zbornskoga restorana, a najživlja se rasprava razvila oko same namjene jašione. Ignjat Fischer predlagao je takvu adaptaciju koja će omogućiti da se prostor *Industrijske palače* uz pomoć pomičnoga zida koristi i za različite druge priredbe tijekom cijele godine. Zaradom od rente namirili bi se troškovi preuređenja i održavanja *Palače* i ostalih izložbenih zgrada. Premda je njegova zamisao bila ocijenjena dobrom i vrijednom, zbog nedostatka financijskih sredstava odustalo se tada od uređenja jašione u polifunkcionalnu dvoranu. U siječnju 1922. na natječaju za preuređenje jašione i izvedbu betonske galerije uza sva četiri njezina zida odabrano je poduzeće Josipa Dubskog. U bivšoj jašioni/*Industrijskoj palači* uređen je tako prostor za oko 150 izlagača – u prizemlju i na galerijama mogle su se prema potrebama formirati »lože« (boksovi) različitih dimenzija. Stubišta su smještena u uglovima zgrade, a na užim su stranama uređeni uredi i bife. Krovište je ostalo otvoreno (sl. 5.).

Neppravilni L-oblik zemljišta Zbora odredio je raspored ostalih izložbenih zgrada. *Industrijska palača* našla se u kraćem i širem kraku, a njezina orijentacija prema Martićevoj ulici

4. Zagrebački zbor, 1922. (Dom i svijet, br. 14, 1922., str. 265)
Zagrebački Zbor, 1922

5. Interijer *Industrijske palače*, oko 1926. (DAZG, Fond Zagrebački zbor, kutija 170)

Interior of the Industrial Palace, around 1926

6. Interijer paviljona F sa *Stephan*-lukovima, kompleks Zagrebačkoga zbora na Savskoj cesti, 1937. (DAZG, Fond Zagrebački zbor, kutija 180)
Interior of Pavilion F with Stephan-arches, complex of Zagrebački Zbor on Savska Road, 1937

odredila je i poziciju glavnoga ulaza u Zbor. U tom prednjem dijelu zborišta odlučeno je da se izgrade i ostali veliki paviljoni: »potkova« *Industrijskoga trijema* oko *Industrijske palače*, a preko puta dvije velike hale povezane nižim trijemom – *Trgovački paviljoni* i *Trgovački trijem*. Manji, južni dio zemljišta bliže Zvonimirovoj ulici bio je namijenjen smještaju kavane i restorana; njihova udaljenost od glavnih paviljona Zbora rječitro govori o odmaku nove uprave od izlagačke politike staroga Zbora, gdje su brojne provizorne kavane i zalognice bile izmiješane s izložbenim paviljonima. *Industrijski* i *Trgovački trijem* s *Trgovačkim paviljonima* projektirani su kao sasvim jednostavne drvene zgrade s naglašeno funkcionalnim interijerima, prilagodljivima različitim potrebama izlagača. Odabir drva kao građevinskoga materijala velikih paviljona razumljiv je iz dva glavna razloga: ekonomičnosti i privremenosti zgrada. No, na početku 20. stoljeća drvene su konstrukcije katkad oduzimale primat armiranobetonskima, jer su se pokazale otpornijima i praktičnijima. Tako je krovna konstrukcija željezničkoga kolodvora u Kopenhagenu izvedena 1912. u drvu (patent *Stephan*), koje je, za razliku od čelika, otporno na isparavanja lokomotiva. Drvo je bilo materijal izbora i u gradnji izložbenoga paviljona Tehničkoga sajma u Leipzigu 1936. (patent *Seidel*).¹⁸ Krovište zagrebačkih *Trgovačkih paviljona* konstruirano je, na prijedlog Ignjata Fischera, prema patentu *Stephan*.¹⁹ Konstruk-

ciju krovništa i izgradnju *Trgovačkih paviljona s Trgovačkim trijemom* izvelo je zagrebačko poduzeće ing. Oskara Jenka, a trajnost i kvalitetu konstrukcije najbolje ilustrira podatak da su stari *Stephan-lukovi Trgovačkih paviljona* preneseni i ponovno iskorišteni 1936. u izgradnji paviljona *F* u novom kompleksu Zagrebačkoga zbora na Savskoj cesti. Paviljon *F* služio je kao skladište Studentskoga centra sve do 1993. godine, kad su se krov i *Stephan-lukovi* urušili pod težinom snježnoga pokrivača (sl. 6.).²⁰

Osim gradnje i uređenja glavnih velikih paviljona zadaća Zagrebačkoga zbora bila je i izvedba ulaznoga paviljona, u koji je trebalo smjestiti blagajnu, mjenjačnicu i carinski ured, informativni ured, poštanski ured s telefonom i brzopjavom, dežurnoga liječnika, vatrogasce i policiju. Autor projekta ulaza u Zbor je arhitekt Ignjat Fischer. On je drveni glavni ulaz, smješten u Martićevoj ulici točno preko puta biskupskoga (Vrhovčeva) vrta, oblikovao kao tripartitnu kompoziciju: dva su paviljona spojena trijemom kroz koji se ulazilo u Zbor. Prizemni ulazni paviljoni imaju vrlo visoke dvovodne krovove, a istovjetno oblikovan ali nešto niži je i krov smješten nad sredinom trijema. Tako formirana tri trokutna zabata ukrašena su radijalno postavljenim drvenim letvicama, a svojom visinom snažno markiraju ulaz u velesajam. Drveni stupovi ulaznoga trijema, njih ukupno dvadeset i četiri, oblikom podsjećaju na palmino stablo, čiji je svaki segment bio obojen drugom bojom (sl. 7.).

Oblikovni elementi ulaza – strmi zabati i stupovi naglašenih kiparskih kvaliteta, bliski su ekspresionističkim djelima njemačkih arhitekata iz ranih 1920-ih, ali i projektima Josefa Hoffmanna iz drugoga desetljeća 20. stoljeća i češkim kubistima. Ignjat Fischer poznao je, sasvim sigurno, i jedne i druge i treće, te je uspio spretno sjediniti srodne oblikovne govore, koji su tek desetljećima kasnije objedinjeni terminom kubo-ekspresionizam.²¹ Indikativan je, u svakom slučaju, izbor takvoga oblikovnoga govora za izložbene zgrade Zagrebačkoga zbora. Povjesničari moderne arhitekture slažu se da je ekspresionizam bio stil »prolazne arhitekture« za izložbe, za kazališne i filmske kulise. Arhitekt Peter Behrens, čiji je senzibilitet bio sasvim blizak Fischerovu, svoj je ekspresionistički izraz prvi put pokazao upravo na izložbenim zgradama.²² Paviljon *Dombauhütte* na Obrtnoj izložbi u Münchenu Behrens je projektirao 1921./22. nadahnut njemačkom medijevalnom umjetnošću, koja je uz Tautovu *Alpine Architektur* bila temelj ekspresionističkoga formalnog izraza.²³ Ipak, kubo-ekspresionizam glavnoga ulaza u Zagrebački zbor sigurno nema onu filozofsko-teorijsku potku koju su imali projekti Behrensa i drugih njemačkih arhitekata. Izbor kubo-ekspresionističkih formi tu treba tumačiti kao potrebu da Zbor i u svojoj arhitekturi pokaže gradu nešto novo. Istodobno, ugledanjem na suvremenu njemačku i austrijsku arhitekturu jasno je demonstrirana i prozapadna, proeuropska orijentacija Zbora. Ignjat Fischer, koji je svojim ranijim djelima već bio dokazao poznavanje najnovijih trendova u europskoj arhitekturi, odabrao je stoga stilsku tendenciju dotad neviđenu na zagrebačkoj arhitektonskoj sceni. Da je arhitekt u svojoj namjeri i uspio, potvrđuje činjenica da je ulazni paviljon Zbora ubrzo postao simbol cijele velesajamske priredbe, risali su ga ilustratori

7. Glavni ulaz u Zagrebački zbor, 1922. (Dom i svijet, br. 14, 1922., str. 265)

Main gate of Zagrebački Zbor, 1922

revije *Svijet*, a Ivo Tijardović skicirao ga je na naslovnici svojega *ZZ fox-bluesa*.

Prostor između bivše jašione, sada *Industrijske palače* na zapadu i *Trgovačkih paviljona* na istoku, između glavnoga ulaza na sjeveru i zborske kavane na jugu, bio je određen za gradnju manjih paviljona pojedinih izlagača. U siječnju 1922. Tehnička je sekcija razmatrala izradu položajnoga plana privatnih paviljona, koji je trebao biti izveden na principu »štedljivosti i mogućnosti proširenja«.²⁴ Na prijedlog Ede Schöna izrada plana povjerena je Dionisu Sunku. Sunkovu osnovu nije, međutim, prihvatio tehnički direktor Zbora ing. Velimir Stiasni, ocijenivši, između ostalog, da je arhitekt predvidio »previše parkova«. Odlučeno je stoga zaposliti jednoga arhitekta, koji će pod Stiasnijevim nadzorom izraditi položajni plan privatnih paviljona, a Sunku je obećano da će njegova osnova poslužiti kao podloga toga plana. U arhivi Zagrebačkoga zbora nisu nađeni podaci o autoru položajnoga plana manjih izložbenih zgrada; najvjerojatnije je i taj plan zajedničko djelo Tehničke sekcije Zbora.

Položajni nacrt koji je slant izlagačima i koji je objavljen u dnevnom tisku povodom otvorenja prve zborske priredbe otkriva da je na zborištu izgrađen ukupno dvadeset i jedan

8. Stjepan Hribar, paviljon Prve hrvatske tvornice strojeva i ljevaonice željeza, 1922. (ostavština J. Radkovića, privatno vlasništvo, Zagreb)

Stjepan Hribar, pavilion of the First Croatian Machine Factory and Foundry, 1922 (legacy of J. Radković, private collection, Zagreb)

9. Vladimir Šterk i Gjuro Kastl, paviljon Francuske republike, 1922. (ostavština J. Radkovića, privatno vlasništvo, Zagreb)

Vladimir Šterk and Gjuro Kastl, pavilion of the Republic of France, 1922 (legacy of J. Radković, private collection, Zagreb)

paviljon. U osi glavnoga ulaza formirana je glavna zborna aleja – cardo, uz koji su izgrađena četiri paviljona s jedne i tri s druge strane. Uz uglove *Industrijske palače* izgrađena su četiri manja paviljona centralnoga tlocrta, a unutar prostora koji su formirali *Trgovački paviljoni* i *Trgovački trijem* smještena su četiri paviljona – dva veća i dva manja. Zborski decumanus čita se kao os simetrije većega, sjevernoga dijela zborišta. U južnom dijelu izložbenoga prostora, u blizini zvorske kavane, smještena su četiri paviljona, a zapadno od njih su dva paviljona inozemnih izlagača – Čehoslovačke i Francuske. Na zborištu su uređeni i prostori za izlaganje na otvorenom velikih poljoprivrednih strojeva, automobila, kamiona, itd.

Paviljone u prvom postavu Zagrebačkoga zboru 1922. godine projektirali su arhitekti koje su angažirali vlasnici paviljona. Na jednoj od sjednica Tehničke sekcije Edo Schön je upozorio da nacrti paviljona »pokazuju tako različit izgled, da je nužno da to prodje kroz jedne ruke, koje će davati glavni ton«. Nije zabilježeno da je Schönov prijedlog uvažen, no iz današnje perspektive arhitektura paviljona individualnih izlagača i ne doima se suviše heterogeno. Zadatak oblikovanja paviljona na Zagrebačkom zboru većina je arhitekata prihvatila kao stilsku

vježbu iz (neo)neoklasicizma, a najradikalniji je bio autor paviljona *Umjetničko-nakladnoga zavoda Čaklović* koji je projektirao repliku dorskoga hrama. Projektima pojedinih paviljona na Zagrebačkom zboru na arhitektonsku je scenu prvi put samostalno stupilo nekoliko mladih arhitekata. Paviljon *Prve hrvatske tvornice strojeva i ljevaonice željeza* projektirao je Stjepan Hribar, koji je u proljeće 1922. bio napustio Građevinsku sekciju za izgradnju Medicinskoga fakulteta i počeo raditi u zagrebačkoj podružnici *Pionira*. Treba istaknuti da je prvi sljedeći Hribarov projekt za izložbenu zgradu poslije njegova angažmana na Zagrebačkom zboru bio paviljon Kraljevine SHS na pariškom EXPO-u 1925. Četiri godine poslije Hribar je sudjelovao i u kreiranju jugoslavenskoga nastupa na EXPO-u u Barceloni, a 1931. našao se u grupi arhitekata koje je arhitekt Ignjat Fischer, tada član Upravnoga odbora Zagrebačkoga zboru i njegov neformalni savjetnik za umjetnost i arhitekturu, predložio za sudjelovanje u internom natječaju za adaptaciju zborišta u Martićevoj ulici (sl. 8.).²⁵ Praški student arhitekt Marko Vidaković bio je član Tehničke sekcije Zboru, a 1922. projektirao je i paviljon obiteljskoga poduzeća *Braća Vidaković (Prva jugoslavenska*

tvornica žaluzija, roleta, drvenih i ocjelnih kapaka). Oktogonalni paviljon s niskom kupolom na oktogonnom tamburu bio je smješten između glavnoga ulaza i *Industrijske palače*, a svojim se oblikom i dobrim proporcijama izdvajao od strogih neoklasicističkih pročelja susjednih paviljona. Kasniji Vidakovićev interes za izložbenu arhitekturu može se prepoznati u sudjelovanju na natječaju za novi Umjetnički paviljon na Mažuranićevu trgu iza zgrade *Kola* 1931., a list *Večer* reproducirao je povodom rasprave o gradnji novoga Zboru maketu njegova prijedloga za »izložbenu palaču«. Tim je radovima blizak i idejni projekt za gradske paviljone na Tomislavovu trgu iz 1930. godine.²⁶

Na prvoj izložbi Zagrebačkoga zboru 1922. godine sudjelovali su i izlagači iz inozemstva: Francuske, Čehoslovačke, Engleske, Austrije, Njemačke, Poljske, Mađarske, Švicarske... I dok su austrijski, njemački, poljski i švicarski proizvođači bili smješteni u južnoj hali *Trgovačkoga paviljona*, a Savez britanskih industrijalaca izlagao u vlastitom paviljonu nepretenciozna izgleda, Čehoslovačka i Francuska izgradile su na Zboru pažnje vrijedne izložbene zgrade.²⁷ Paviljon Francuske Republike povjeren je mladim arhitektima Vladimiru Šterku i Gjuri Kastlu, koji su diplomu Češke visoke tehničke škole u

10. Dionis Sunko i Rudolf Jungmann, paviljon Čehoslovačke republike. 1922. (ostavština J. Radkovića, privatno vlasništvo, Zagreb)

Dionis Sunko and Rudolf Jungmann, pavilion of the Republic of Czechoslovakia, 1922 (legacy of J. Radković, private collection, Zagreb)

glavnoga pročelja izložbene zgrade Sunko je diskretno naznačio prostor iza njega – viši srednji dio i niže bočne »brodove«. Na središnjem dijelu pročelja četiri kanelirana stupa bez kapitela nose grede i trokutni zabat, čija je donja greda zajedno

s entablaturom prekinuta da bi na tom mjestu bio smješten veliki prozor. (Neo)neoklasičnom redu pročelja Čehoslovačkoga paviljona arhitekt je dodao volute unutar zabata i ispred krova bočnih brodova. Tema četiri stupa s trokutnim zabatom i masivnost cijele kompozicije neizbježno asociraju na Sunkov projekt glavnoga ulaza u prijašnji Zagrebački zbor 1911. godine (sl. 10.).

11. Ignjat Fischer, paviljon tvornice Arko, 1922. (ostavština J. Radkovića, privatno vlasništvo, Zagreb)

Ignjat Fischer, pavilion of the Arko factory, 1922 (legacy of J. Radković, private collection, Zagreb)

Pragu dobili samo godinu dana ranije.²⁸ Izložbena je zgrada smještena u jugozapadnom dijelu Zbora, na izvjesnoj udaljenosti od ostalih paviljona. Premda je oko nje na mnogim zbornim priredbama bila priređivana i izložba na otvorenom, najčešće cijjenjenih francuskih automobila, zgrada je oblikovana za izoliranu poziciju. Svojim elegantnim visokim prozorima na sva četiri pročelja i mansardnim krovom ona donekle podsjeća na vrtne paviljone francuskoga (ili frankofilnog) baroka i ranoga klasicizma (sl. 9.). Čehoslovački je paviljon, suprotno, imao glavno pročelje – paravan, dok su se sa strane vidjeli manje lijepi neobojeni drveni zidovi. Arhitekt čehoslovačkoga paviljona, smještenoga na kraju glavne zbornske aleje, točno preko puta glavnoga ulaza, bio je Dionis Sunko (atelier Sunko & Jungmann). Oblikovanjem

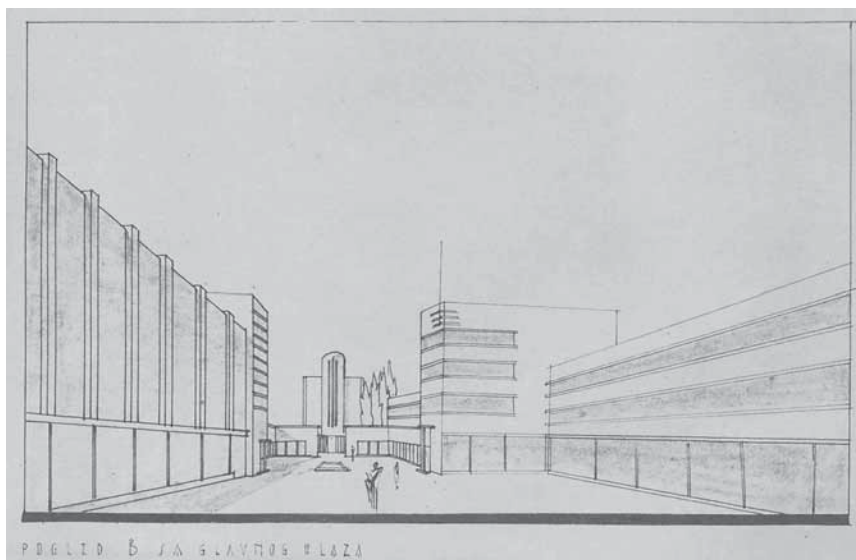
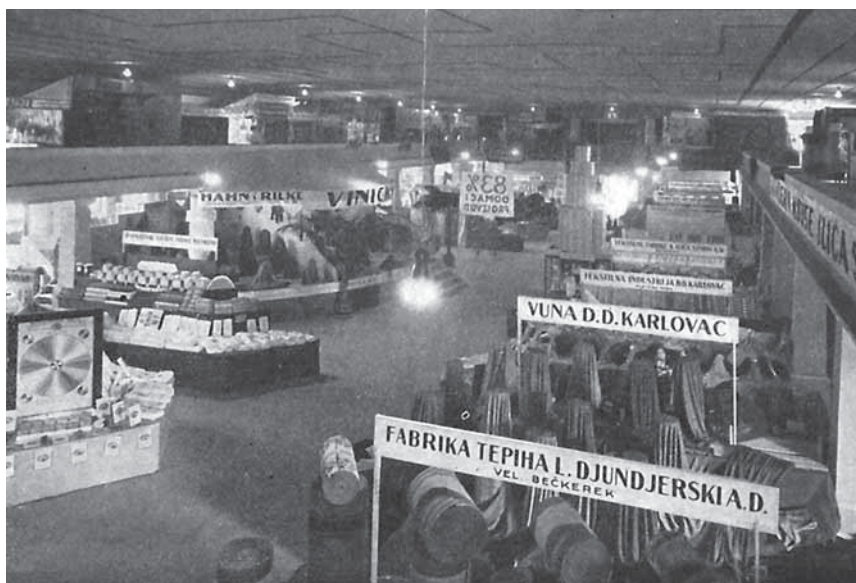
Iznimku od (neo)neoklasicizma zbornskih paviljona predstavljaju izložbene zgrade koje je naručio zagrebački industrijalac Vladimir Arko. Paviljon *Zagrebačke tvornice bačava d.d.*, koja je bila u većinskom Arkovu vlasništvu, izgrađen je od gotovih drvenih bačava u obliku utvrde s kulama. Sličan propagandni trik ponovila je Arku konkurentka *Tvornica likera Petra Teslića* iz Siska, koja je izgradila paviljon u obliku osamnaest metara visoke boce.²⁹ Za Arkovu tvornicu žestokih pića i pjenice paviljon na Zboru projektirao je Ignjat Fischer, njegov kućni arhitekt, koji je do 1922. projektirao i Arkove tvorničke zgrade i obiteljsku kuću s poslovnicom u Vlaškoj 116. Arkov paviljon odmah je poslije otvorenja Zbora proglašen najljepšom zgradom izložbe.³⁰ U njegovu je oblikovanju Fischer, kao i u slučaju glavnoga zbornskoga ulaza, odabrao kubo-ekspresionistički, protodekooovski izraz, kreiravši izložbenu zgradu izrazito kiparskih kvaliteta. Kako je paviljon bio smješten na glavnoj izložbenoj komunikaciji, arhitekt je sva četiri pročelja dizajnirao istovjetno: po četiri pilastra blago trapezoidnoga oblika nose ukošeni friz i masivne trokutne zabate naglašeno plastičnoga okvira. Prozori na zabatima neuobičajenog su peterokutnoga oblika. Kombinacije visokih trokuta i trapezoida ponavljaju se i u interijeru, čije su uređenje novinari opisali kao „moderni ekspresionistički stil“. Tri godine poslije, nakon slavne pariške izložbe, takav je oblikovni govor dobio internacionalni naziv *art déco*. Stoga je uistinu značajna premijera nove stilske tendencije na Zagrebačkom zboru. Sam Ignjat Fischer, odgovoran i za premijeru secesijskoga modernizma u zagrebačkoj sredini, smatrao je Arkov *tempietto* važnim djelom u svojem bogatom opusu. To najbolje ilustrira prikaz paviljona među zgradama banaka i stambeno-poslovnim objektima na zidnoj slici u dvorištu Fischerove obiteljske kuće u Demetrovoj 3 (sl. 11.).

12. Ignjat Fischer, interijer *Industrijske palače* / polifunkcionalne dvorane, 1929. (Vjesnik Zagrebačkoga zbora, br. 3, 1930.)

Ignjat Fischer, interior of the Industrial Palace / multifunctional halls, 1929

Preuređenja Zbora i projekti novogradnje 1930.–1931.

Pregledan, simetričan raspored malih izložbenih zgrada na Zagrebačkom zboru iz ljeta 1922. godine nije se dugo zadržao. Veliki uspjeh zbornskih priredaba privukao je brojne nove izlagače, od kojih su neki željeli na prostoru Zbora izgraditi vlastite paviljone. Tako se broj malih paviljona i kioska povećavao tvoreći pomalo kaotičnu sliku. Već 1925. zbog nemogućnosti davanja većeg i vlastitog prostora značajnim njemačkim izlagačima počeo se u javnosti spominjati premještanje Zbora na novu, adekvatniju lokaciju.³¹ Sama uprava Zbora bila je itekako svjesna problema zbornskoga prostora i suočena s pitanjem rentabilnosti izložbenih zgrada koje, k tomu, nisu lijepo starile. Godine 1928. poduzeti su opsežniji popravci paviljona, a Ignjat Fischer, tada član Upravnoga odbora, predložio je preuređenje *Industrijske palače* u polivalentnu dvoranu, koja bi se mogla iznajmljivati tijekom cijele godine.³² Bivša jašiona – *Industrijska palača* uistinu je i adaptirana prema Fischerovoj zamisli tijekom siječnja 1929.: glavni je ulaz premješten s uže, sjeverne, na širu, istočnu stranu (kojoj se pristupalo s glavne zbornske aleje), na zapadnoj strani dvorane podignuta je pozornica s garderobom za izvođače, ugrađeni su novi prozori, podovi i strop, uveden je novi sistem grijanja. Postojeća galerija nije se mijenjala. Uz izgradnju pozornice najveća je promjena u izgledu interijera ugradnja stropa, odnosno zatvaranje postojeće otvorene krovne konstrukcije. Ignjat Fischer odabrao je za stropove materijal sasvim nov u domaćem graditeljstvu – ploče *celotexa*, koje su se lako montirale i imale odlična termička i akustička svojstva.³³ Na stropu od *celotexa* Fischer je ostavio svoj autorski potpis: od tamnijih drvenih letvica koje su pričvršćene na neobojene i neožbukane stropne ploče složio je efektan i moderan geometrijski ukras. Adaptacijom *Industrijske palače* Zagrebački je zbor dobio najveću polifunkcionalnu dvoranu u gradu; sa svojih 2736 m² nadmašila je dvorane Hrvatskoga sokola (505 m²), Kola (208 m²), Hrvatskoga glazbenoga

13. Ignjat Fischer, idejni projekt novogradnje Zagrebačkoga zbora u Martićevoj ulici, 1930. (ostavština I. Fischera, privatno vlasništvo, Zagreb)

Ignjat Fischer, entry project for the new building of Zagrebački Zbor in Martićeva Street, 1930 (legacy of I. Fischer, private collection, Zagreb)

zavoda (288 m²), Streljane (312 m²), Music Halla (413 m²).³⁴ Već u travnju 1929. u novouređenoj dvorani dva je koncerta održala Bečka filharmonija, a kasnija visoka razina glazbenoga programa s gostovanjima svjetskih zvijezda ostvarena je zahvaljujući Lujji Šafraneku-Kaviću, kompozitoru i glazbenom kritičaru, koji je bio tajnik i poslije ravnatelj Zbora. U dvorani su se, osim koncerata i redovitih izložaba Zbora, održavale najraznovrsnije priredbe: od zabava i konferencija različitih društava do boks-mečeva (sl. 12.).

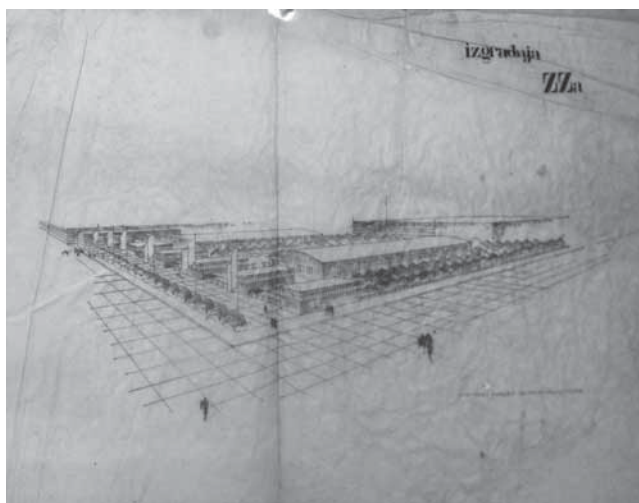
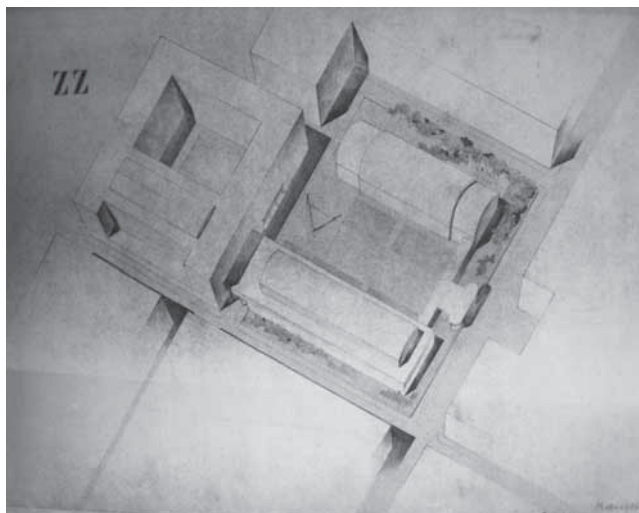
Polifunkcionalna dvorana bila je precizna metafora budućnosti Zbora. Skoro istjecanje desetogodišnjeg ugovora s Gradskom općinom o najmu zemljišta u Martićevoj potaknulo je upravu Zbora da počne izrađivati planove za programsku i arhitektonsku transformaciju društva. Uprava je smatrala nužnim ostanak Zbora u Martićevoj ulici, odnosno

14.a Mladen Kauzlarić, natječajni projekt Zagrebačkog zbora u Martićevoj ulici, 1931. (DAZG, GPZ GO, sign. 35)

Mladen Kauzlarić, competition project for Zagrebački Zbor in Martićeva Street, 1931

u gradskom središtu i izgradnju niza novih, višenamjenskih objekata, koji bi zamijenili stare drvene zgrade i bili u uporabi tijekom cijele godine. U novim bi zgradama, osim ureda Zbora i izložbenih dvorana bili smješteni i sportski sadržaji, kino i kazalište. U užem timu za pregovore Zbora s Gradskom općinom o produženju najma zemljišta u Martićevoj bili su od 1928. Rudolf Erber, Lujo Šafranek-Kavić, Milan Prpić i Ignjat Fischer. Iz Fischerovih istupa na sjednicama zbornih odbora jasno je da je on glavni autor programa gradnje novoga kompleksa Zbora u Martićevoj.³⁵ Detaljan *Program za izgradnju Zagrebačkog zbora na sadašnjem mjestu* sastavljen je u rujnu 1929.: s tri strane preuređene *Industrijske palače* bile bi novogradnje, glavni ulaz ostao bi u Martićevoj ulici, uz njega bi bile zgrade s uredskim prostorijama Zbora, a u središtu kompleksa bio bi uređen park. U zapadnom i južnom dijelu zborišta izgradile bi se zgrade za izložbe, industrijsko-trgovačko-obrtnički muzej i uredi za iznajmljivanje, dok bi u istočnom dijelu, uz Klaoničku ulicu, bili objekti sa sportskim sadržajima i kinematograf. Skica novoga Zagrebačkoga zbora objavljena je prvi put u novinama 1. ožujka 1930., a u travnju je autor nacrtu arhitekt Ignjat Fischer prezentirao projekt novoga Zbora pred Gradskim poglavarstvom.³⁶ U Fischerovoj ostavštini sačuvan je njegov idejni projekt novogradnje u Martićevoj iz 1930. godine: položajni nacrt i šest perspektivnih prikaza. Prema Fischerovoj zamisli bio bi to monumentalni kompleks sa superblokovima između kojih su dvorišta – parkovi i trijemovi. Bivša jašiona uklopljena je u novogradnje, a uz sjeverni i južni ulaz u Zbor smještena je po jedna višekatnica. Prizemlja polifunkcionalnih zgrada rastvorena su velikim staklenim ploham, koje korespondiraju s trijemovima. Fasadni plašt jedne grupe zgrada definiran je kontinuiranim horizontalnim potezima prozora, dok su nasuprot njima fasade s vertikalnim profilima. Takvim tretmanom pročelja te kombinacijama različitih visina objekata Fischer je postigao iznimno dinamičnu kompoziciju cjeline, koja asocira na neke projekte Mendelsohnova racionalnoga ekspresionizma iz sredine i druge polovice 1920-ih (sl. 13.).

Fischerov idejni projekt trebao je poslužiti senzibiliziranju gradske uprave i javnosti, koja je Zagrebački zbor asociirala sa »starim drvenim barakama«; projekt, kako su pisali dnevnik, »nema druge svrhe nego da dokaže mogućnosti: on pokazuje jedno od bezbroja mogućih rješenja a konačno rješenje dobit će se natječajem«.³⁷ Pozivni natječaj za izgradnju novoga Zbora na staroj lokaciji raspisan je u lipnju 1931., prema propozicijama koje je sastavio Ignjat Fischer, a na njegov su prijedlog pozvani i arhitekti.³⁸ Zgrade novoga Zbora trebaju visinom korespondirati sa susjednim novogradnjama, nedavno obnovljena *Industrijska palača* zadržat će se u novom građevnom sklopu, u sjevernom

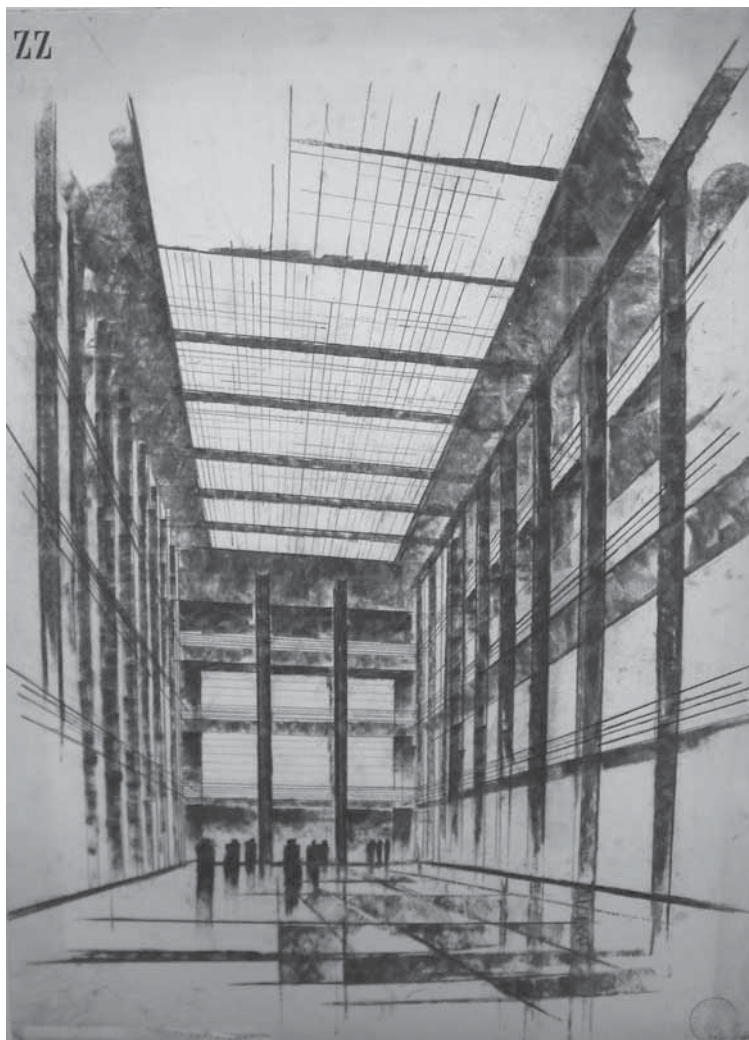

14.b Zdenko Strižić, natječajni projekt Zagrebačkog zbora u Martićevoj ulici, 1931. (DAZG, GPZ GO, sign. 34)

Zdenko Strižić, competition project for Zagrebački Zbor in Martićeva Street, 1931

dijelu zemljišta treba biti uređen park, dok je u južnom dijelu moguća kompaktnija izgradnja, koja »imade sa već izgrađenim zgradama sačiniti jednu cjelinu«. Fischer upozorava i da zapadni dio sjevernoga dijela treba »nizko držati zbog izgleda na Zagrebačku goru«, dok među jednako visokim zgradama istočnoga dijela može biti »koja viša točka obzirom na arhitektonsko rešenje.« Na natječaj je Fischer predložio pozvati arhitekta mlađe generacije: Jurja Denzlera, Zdenka Strižića, Stjepana Hribara i Josipa Pičmana. Sačuvani su projekti Denzlera i Strižića, Hribarova i Pičmanova projekta nema, a u gradskom arhivu nalaze se i nacrti Mladena Kauzlarića i Stjepana Planića za Zagrebački zbor.³⁹ Uvažavajući sve propozicije natječaja, arhitekti su predložili projekte vrlo različite, ali ujednačene u visokoj kvaliteti arhitektonskih rješenja.

Projekt Mladena Kauzlarića ostavlja slobodan prostor oko *Industrijske palače*, te je trijemom u koji je inkorporiran glavni ulaz povezuje s drugom izložbenom halom gotovo

14.c Juraj Denzler, natječajni projekt Zagrebačkog zbora u Martićevoj ulici, 1931. (DAZG, GPZ GO, sign. 37)

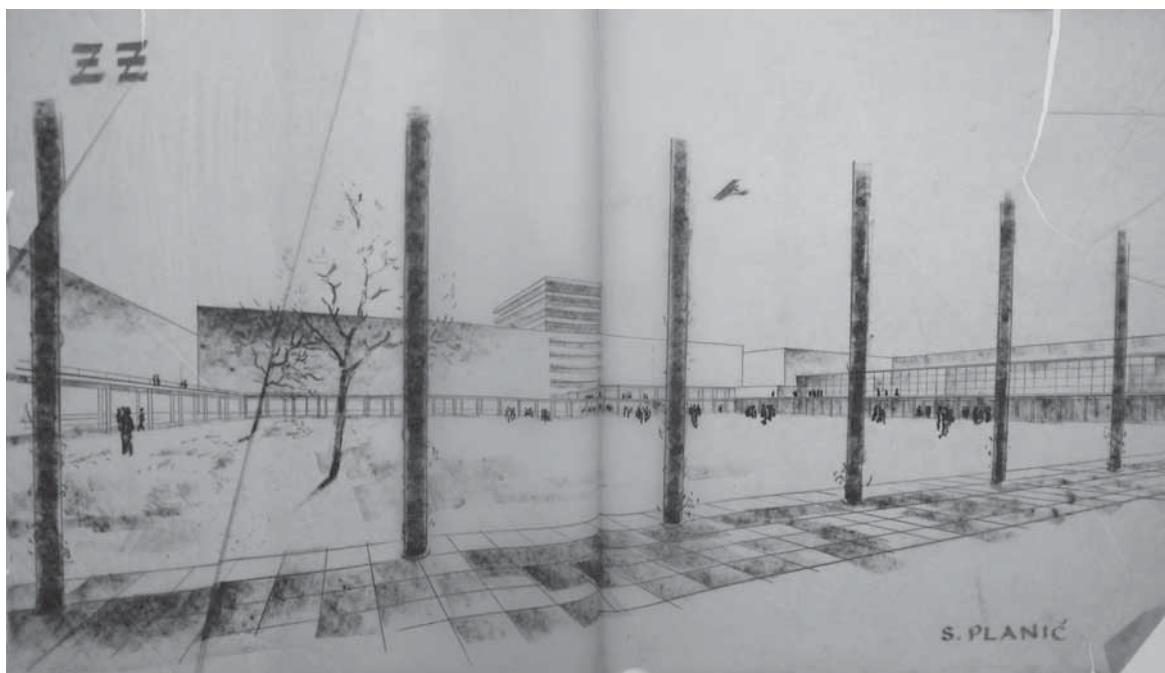
Juraj Denzler, competition project for Zagrebački Zbor in Martićeva Street, 1931

istovjetnih dimenzija. Između dviju hala je natječajem propisani park. U južnom dijelu zemljišta Kauzlarić zamišlja četverokatni blok s većom dvoranom u središtu. Kompaktnost toga južnoga bloka u određenoj je mjeri ublažena uvlačenjem središnjeg dijela pročelja prema Klaoničkoj ulici, a prizemlje koje ostaje u građevnoj liniji artikulira velikim staklenim ploham. Kauzlarićeva su pročelja Zagrebačkoga zbora u mirnim horizontalnim linijama, jedino odstupanje predstavlja glavni ulaz sa zaobljenim linijama nadstrešnice. Premda je projektom vrlo ekonomično iskorišteno raspoloživo zemljište, kompleks u cjelini ostavlja dojam zatvorenosti i monotonije (sl. 14.). Sličan pristup rješenju zadatka imao je i arhitekt Zdenko Strižić, koji u sjevernom dijelu također projektira pandan *Industrijskoj palači*, pa dvije hale povezuje u sjevernom dijelu nizom spojenih jednokatnih objekata među kojima je i glavni ulaz u Zbor. Kao preporučeni vertikalni akcent Strižić projektira četverokatnicu na sjeveroistočnom uglu zborišta. Južni dio kompleksa masivni je pravokutni

blok, čiji su interijeri simetrično organizirani oko središnje velike dvorane. Zbog jednoličnih fasada i postrojbe jednokatnica na Martićevoj ulici Strižićev Zagrebački zbor podsjeća na tvornički kompleks, izoliran od okoline (sl. 14. b).

Juraj Denzler u svojem se projektu Zagrebačkoga zbora intenzivnije bavio relacijom novogradnje sa susjednim objektima i porukom koju izložbeni kompleks smješten među stambenim zgradama treba emitirati. Odlučno je preoblikovao *Industrijsku palaču*, a potom istovjetnu formu ponovio istočno od nje. Hale-blizance spojio je trijemovima, a cijeli sjeverni dio Zbora okružio kontinuiranim zelenilom u koje je uklopio glavni ulaz. Taj ulaz smještajem i osnovnom kompozicijom predstavlja *hommage* starijem Fischerovu ulazu u Zagrebački zbor. U južnom je dijelu zemljišta Denzler smjestio dvodijelnu kompoziciju: varijaciju preoblikovane *Industrijske palače* i s njom spojenju dugačku četverokatnicu na Klaoničkoj ulici. Pažnje je vrijedna središnja dvorana u južnom dijelu kompleksa: oko nje je Denzler projektirao četiri kata galerija, a nadsvodio ju je staklom. Sličnu prozračnu dvoranu Denzler je dizajnirao i u svom natječajnom projektu za Bansku palaču u Splitu 1930. godine. U oblikovanju eksterijera Denzler je kombinirao snažne vertikale ulaza u izložbene hale s horizontalnim potezima prozora, pune zidove s ostakljenim uglovima svake od triju hala. Time je izbjegnuto dojam teških, monotonihi volumena koji bi dominirali stambenom četvrti, a monumentalno oblikovani ulazi ipak odaju da je riječ o javnoj, poslovnoj zgradi. Zeleni pojas istodobno spaja i razdvaja kompleks Zbora od okoline, dok položaj i oblikovanje glavnoga ulaza održavaju jaku memoriju na stari, poznati prostor (sl. 14. c).

Arhitekt Stjepan Planić projektirao je bitno drukčiji zborni kompleks. Oko *Industrijske palače* predviđene su novogradnje koje bi inkorporirale stariju zgradu. Cijeli veliki prostor istočno od toga sklopa ostavio je slobodnim; tako dobiveni trg okružuju tek niski trijemovi. U južnom je dijelu zemljišta Planić projektirao blok s tri unutarnja dvorišta sa staklenim krovovima, a bliže sredini Lopašićeve ulice smjestio je višekatnicu. Uz Planićev projekt sačuvao se i njegov opis cijele zamisli: arhitekt smatra da Zagrebački zbor treba održati tradiciju priredaba na otvorenom, što određuje i diferencira natječajem propisani središnji zborni trg u odnosu na ostale trgove u kvartu. Trijemovi – kolonade oko trga »za Zbor bi značile skelet«: sistemom pomičnih stijena za vrijeme trajanja zbornih priredaba trg bi se pretvorio u izložbu na otvorenom i dodatni prostor za zbivanja u *Industrijskoj palači*. Ostatak vremena trg bi bio otvoren svim građanima kao »šetalište, odmaralište i igralište«. Na vrhu visoke zgrade u južnom bloku Planić bi smjestio restoran s terasom s koje bi se pružao pogled na Sljeme, Zagreb i na zborni trg (sl. 14. d).

14.d Stjepan Planić, natječajni projekt Zagrebačkog zbora u Martićevoj ulici, 1931. (DAZG, GPZ GO, sign. 36)
Stjepan Planić, competition project for Zagrebački Zbor in Martićeva Street, 1931

Zagrebački zbor nije ni pomoću projekata mladih arhitekata uspio skloniti Gradsku općinu na produženje najma ili otkup zemljišta u Martićevoj, jer je njegova tržišna vrijednost bila visoka i parceliranjem i prodajom Gradska bi općina zaradila značajnu svotu novca. Sve do 1934. predlagani su različiti modusi ostanka Zbora na staroj lokaciji: postupna zamjena starih objekata novima bez prekida aktivnosti, odustajanje od južnoga dijela zemljišta (koje je grad 1933. i uzeo za produljenje Lopašičeve ulice srušivši neke paviljone i vrtnu restauraciju Zbora), osnutak dioničkoga društva za izgradnju novih izložbenih objekata, gradnja sredstvima Gradske općine koja bi postala vlasnik Zbora.⁴⁰ Protivnici ostanka Zbora u Martićevoj predlagali su nove lokacije za njegov smještaj: Maksimir, Botanički vrt, prostor na Ciglani između zgrade gimnazije i »gradskih kuća«, zemljište na Sajmišnoj (Heinzeloj) ulici, južno od Bužanove. Zanimljiv je i prijedlog izgradnje Zagrebačkoga zbora što su ga u sklopu natječaja za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba 1930./31. dali arhitekti Adolf Muesmann (Dresden) i Otto Blum (Hannover). Zbor bi prema njihovoj zamisli bio smješten u istočnome dijelu grada, namijenjenome industriji, a koncipiran je kao zatvoreni sklop. Od glavnoga ulaza uzduž glavne aleje niže se po pet paviljona sa svake strane, na kraju aleje je veliki trg s trijemovima i glavnim izložbenim halama.⁴¹ Pažnje su vrijedne i posljednje »novogradnje« na staroj lokaciji 1934. godine: uz *Industrijski trijem* podignuta je potemkinovska bijela fasada paviljona Italije i Španjolske, a preoblikovan je i paviljon *Bate*. Oba redizajna na stari Zbor donose čiste forme internacionalnoga stila, zaključivši simbolički jedno poglavlje u povijesti zbornske arhitekture (sl. 15.).

Razrješenje problema smještaja Zagrebačkoga zbora našlo se unutar same uprave institucije. Naime, među članovima zbornskih odbora bili su i Alexander Ehrmann, Makso Bosnić, Marko Bauer i Martin Pilar, članovi uprave, odnosno nadzornoga odbora koncerna *Slavonija d.d.*, vlasnika tvornice *Bothe & Ehrmann*.⁴² Koncern je početkom 1930-ih odlučio bio likvidirati tvornicu i prodati njezine zgrade i zemljište u željezničkom trokutu na Savskoj cesti. Tvorničke nekretnine ponuđene su krajem 1933. na otkup Gradskoj općini, koja ih je procijenila pogodnima za smještaj Zbora. U Zboru je učinjena analiza svih prednosti i nedostataka preseljenja na novu lokaciju. Glavne prednosti bile su blizina centra grada, kvalitetno izgrađene tvorničke zgrade iskoristive za potrebe Zbora, vlastiti željeznički kolosijek i mogućnost proširenja. Arhitektonski natječaj za izgradnju novih i adaptaciju nekih postojećih zgrada na Savskoj cesti za potrebe Zagrebačkoga zbora raspisan je na kraju 1935. Članovi ocjenjivačkoga suda bili su u ime Zagrebačkoga zbora Rudolf Erber, predsjednik Gradske općine i predsjednik Zbora, arhitekt Ignjat Fischer i Lujo Šafranek-Kavić, ravnatelj Zbora, a u ime Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata (sekcija Zagreb) ing. Bela Auer i ing. Josip Pičman.⁴³ Najboljim na natječaju proglašen je rad Hinka Bauera i Marijana Haberlea, koji su potom s Ignjatom Fischerom na posebnim sjednicama korigirali detalje projekta te izradili troškovnik gradnje.⁴⁴ Stari Zbor u Martićevoj ulici srušen je u proljeće 1936. i na njegovu su mjestu izgrađene stambene zgrade. Tijekom 1936. gradio se i uređivao novi kompleks Zbora na Savskoj, svečano otvoren 17. listopada.

15. Paviljon Italije na Zagrebačkom zboru u Martićevoj ulici, 1934. (DAZG, Arhiv Zagrebačkog zbora, kutija 174)
Italian pavilion at Zagrebački Zbor in Martićeva Street, 1934

Bilješke

- 1
LELJA DOBRONIĆ, Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova, Zagreb, 1983, 241–244.; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Zagrebačka Zelena potkova, Zagreb, 1996., 148–163, 508–509; OLGA MARUŠEVSKI, Okrunjeni trg. Skica za povijest gradnje Umjetničkog paviljona, 255–270, u: *Hrvatski salon Zagreb 1898. 100 godina Umjetničkog paviljona*, (ur.) Lea Ukrainčik. Zagreb, 1998.
- 2
ŽELJKA ČORAK, The 1925 Yugoslav Pavillion in Paris, u: *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, 17 (1990.), 37–41; ALEKSANDAR IGNJATOVIĆ, Periferna imperija i unutrašnja kolonizacija: jedan historijski primer, u: *Vizura*, 1 (2007.), 149–164; JASNA GALJER, Expo 58 i jugoslavenski paviljon Vjenceslava Richtera, Zagreb, 2009., 267–270.
- 3
GRGUR MARKO IVANKOVIĆ, Javna arhitektura grada Osijeka, u: *Osječka arhitektura 1918.–1945.*, Osijek, 2006., 71–73.
- 4
***, Zagrebački zbor, u: *Ustavnost*, 21. 9. 1909.
- 5
FEĐA VUKIĆ, Zagrebački zbor, u: *Čovjek i prostor*, 1–2 (1994.), Zagreb, 17–21; DAMIR DEMONJA, Arhitektura Zagrebačkog gospodarskog zbora – Spomenik koji nestaje, u: *Život umjetnosti*, 56/57 (1995.), 121–122; DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, Sajamski kompleks Zagrebački zbor, u: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih godina*, Zagreb, 2007., 339–344. Godine 2006. organizira-
- na je radionica *Stari prostori, nove namjene – revitalizacija SC-a* i izložba fotografija *Gradnja Zagrebačkog zbora 1936.–1937.*
- 6
Prostorna studija Studentskog centra u Zagrebu, HILDEGARD AUF-FRANIĆ (ur.), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2007.
- 7
LILIJANA DOMIĆ, Francuski paviljon u Zagrebu, Galerija Modulor, Zagreb, 2005. (katalog izložbe); *Francuski paviljon. Prvih 70 godina*, BOJAN BALETIĆ (ur.), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2007.; DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, Pohvala konstrukciji – uz 70. godišnjicu Francuskog paviljona na Zagrebačkom zboru, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31 (2007.), 297–312.
- 8
Skicu povijesti izgradnje Zbora u Martićevoj ulici donosi Aleksander Laslo u monografiji *Francuski paviljon. Prvih 70 godina* (bilj. 7.).
- 9
GORAN ARČABIĆ, Korak do novog stoljeća. Gospodarska izložba u Zagrebu 1891., Muzej grada Zagreba, 2007. (katalog izložbe).
- 10
***, »Zagrebački zbor«, u: *Ustavnost*, 3. 9. 1909.
- 11
Državni arhiv u Zagrebu (dalje: DAZG), fond 1122 – Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 346; ***, Tržni triemovi, u: *Narodne novine*, 10. 6. 1907.; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Zagrebačke planirane vojarne iz doba Habsburške monarhije, (ur.) Irena Kraševac, u:

Zbornik II. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, Zagreb, 2007., 331.

12

DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 170–186.

13

ŠANDOR A. ALEKSANDER, Zagrebački zbor u godini 1909.–1919., u: *Vjesnik Zagrebačkog zbora*, 20. 4. 1929., 10–12.

14

***, Zagrebački zbor, u: *Narodne novine*, 19. 7. 1911.; ***, Zagrebački zbor, u: *Narodne novine*, 22. 7. 1911., ***, Iz zagrebačkog »Zbora«, u: *Narodne novine*, 6. 5. 1913.

15

***, Svečano otvorenje »Zagrebačkog zbora«, u: *Jutarnji list*, 18. 6. 1922.

16

DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 10 i 72.

17

Izbor institucije užega odbora najslikovitije objašnjava istup Samuela D. Aleksandera, člana Upravnoga odbora, koji primjećuje da članovi Tehničke sekcije nisu izradili nacрте koji su im povjereni, opravdavajući se svojim drugim poslovnim obavezama. DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 10.

18

WOLFGANG RUG, 100 Jahre Holzbautechnik, na: www.holzbaustatik.de, 23. 8. 2009.

19

DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 10. *Industrijski trijem* na Zagrebačkom zboru izgradilo je 1922. poduzeće *Dom d.d.* iz Zagreba, a još dva manja izložbena trijema uz rubove parcele izvela je *Splošna stavbena družba* iz Maribora.

20

DAMIR DEMONJA (bilj. 5.), 122; FEĐA VUKIĆ (bilj. 5.), 17.

21

ÁKOS MORAVÁNSZKY, *Competing Visions. Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867–1918.*, The MIT Press, Cambridge–London, 1998., 356–359.

22

Treba podsjetiti da je Ignjat Fischer prijateljivao s Behrensom i 1927./28. prema Behrensovoj zamisli izveo revolucionarni redizajn kuće Feller–Stern na uglu Jelačićeva trga i Jurišićeve ulice. MARINA BAGARIĆ, Ignjat Fischer – arhitektura na visokoj frekvenciji, u: *Život umjetnosti*, 82 (2008.), 14–15.

23

Kristalične likove *Dombauhütte* Behrens je ponovio i na stakleniku austrijskoga paviljona na *Exposition Internationale des arts décoratifs et industriels modernes* u Parizu 1925. – STANFORD ANDERSON, Peter Behrens and a New Architecture for the Twentieth Century, Cambridge–London, 2002., 222–233.

24

Rasprava o izradi položajnog plana u: DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 10.

25

***, Naš paviljon na izložbi u Barceloni, u: *Svijet*, 17. 8. 1929.; JASNA GALJER (bilj. 2.), 273; DAZG, fond 4 – Gradsko poglavarstvo Zagreb, personalni dosjei, ad S. Hribar; fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 12.

26

***, Na putu ostvarenja jedne kulturne ustanove u Zagrebu, u: *Večer*, 7. 2. 1931.; ***, Za modernu izložbenu palaču u Zagrebu, u: *Večer*, 13. 6. 1931.; ***, Pred glavni kolodvor dolaze najmoderniji paviljoni, u: *Večer*, 22. 10. 1930.

27

Čehoslovačka je bila jedan od važnih partnera Zagrebačkoga zbora. Uprava Zagrebačkoga zbora od početka je intenzivno surađivala s upravom Praškoga velesajma. U prosincu 1921. i udruženje francuskih trgovaca ponudilo je organiziranje »komitea za propagandu« Zbora u Francuskoj. Svečanom otvorenju prve zbornice priredbe u lipnju 1922. prisustvovao je, uz zastupnike Praškoga velesajma te trgovačke i industrijske komore gradova Praga i Brna, i praški gradonačelnik dr. Karel Baxa, a također i francuski trgovinski ataše Alphonse Muzet. Za povijest gospodarskih odnosa Kraljevine SHS i europskih zemalja mogao bi biti zanimljiv podatak da su paviljone stranih izlagača na prvom prostoru Zbora projektirali domaći arhitekti, dok su u sljedećem zbornom kompleksu na Savskoj cesti paviljone stranih zemalja projektirali arhitekti iz tih zemalja. DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 10; ***, Svečano otvorenje »Zagrebačkog zbora«, u: *Jutarnji list*, 18. 6. 1922.

28

Premda je u biografijama Vladimira Šterka izrijekom navedena njegova suradnja s arhitektom Ignjatom Fischerom na izgradnji »predjašnjega Zagrebačkoga zbora u Martičevoj ulici«, u novijoj se literaturi uvrijedilo pripisivati Šterku suautorstvo s Fischerom na idejnom projektu novoga kompleksa Zagrebačkoga zbora 1930., o kojem će biti riječi kasnije u tekstu. Podaci nađeni tijekom ovoga istraživanja preciziraju Šterkovu ulogu na Zboru, odnosno koautorstvo s Kastlom na projektu Francuskoga paviljona. Izvjesno je angažman dobio posredovanjem Ignjata Fischera, s čijim je atelierom surađivao ranih 1920-ih. Ne treba zanemariti i činjenicu da je tijekom Prvog svjetskog rata Šterk u ratnom zarobljeništvu u Rusiji proučavao tradicionalnu drvenu arhitekturu, pa ga je upravo poznavanje drvenih gradnji moglo plasirati za rad i suradnju na kompleksu Zbora u Martičevoj ulici. Šterk je potom dizajnirao rasvjetna tijela u Hribarovu paviljonu Kraljevine SHS na pariškom EXPO-u 1925., a na Svjetskoj izložbi u Barceloni 1929. sa Stjepanom Hribarom je sudjelovao u opremanju jugoslavenskoga paviljona (dizajn namještaja). Vidi: ***, Pola vijeka hrvatske umjetnosti, Zagreb, 1938., 213 (katalog izložbe); IVAN ESIH, Umro ing. arh. Vladimir Šterk, u: *Jutarnji list*, 9. 3. 1941., 27; ŽELJKA ČORAK (bilj. 2.), 40; ***, Naš paviljon na izložbi u Barceloni, u: *Svijet*, 17. 8. 1929.

29

Kao autori atraktivnoga Tesličeva paviljona navode se potpukovnik ing. Fike i graditelj Gansa, koji su izgradili i Tesličevu tvornicu u Sisku. Vidi: ***, Tvornica likera P. Teslić u Sisku, u: *Zborski dnevnik*, 2 (1927), 3.

30

***, Slike sa Zagrebačkog zbora (velesajma), u: *Dom i svijet*, 14 (1922.), 265.

31

***, Proljetni zagrebački sajam, u: *Večer*, 5. 1. 1925.

32

DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 9.

33

Celotex je materijal »od neutraliziranih vlakanca šećerne trske«, koji je u širu uporabu ušao upravo 1920-ih godina. Zastupstvo američke *The Celotex Company of Chicago* imala je tvrtka Höni-

gsberg & Deutsch, koja je novi materijal izložila na Zagrebačkom zboru nekoliko mjeseci poslije preuređenja *Industrijske dvorane*, u proljeće 1929. Vidi: ***, Zagreb dobiva dvoranu za 7000 osoba, u: *Novosti*, 6. 2. 1929.; ***, Uvedenje američanskog građiva u našoj državi, u: *Jutarnji list*, 9. 2. 1929.; DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 56, Službeni katalog Zagrebačkog zbora.

34

***, Koja je zagrebačka dvorana najveća?, u: *Jutarnji list*, 8. 2. 1929.

35

DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 12, 21, 22. Dokumentacija o gradnji kompleksa u Martićevoj i preseljenju u Savsku.

36

***, Hoće li se Zbor izgraditi na sadanjem mjestu, u: *Večer*, 1. 3. 1930.; ***, Rasprava o izgradnji Zagrebačkog zbora, u: *Jutarnji list*, 8. 4. 1930.

37

***, Izgradnja i obnova Zagrebačkog zbora, u: *Novosti*, 13. 3. 1931.

38

DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 12.

39

DAZG, fond 1122 – Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevinski odjel (dalje GPZ GO), sign. 34–37.

40

***, Izgradnja i obnova Zagrebačkog zbora, u: *Novosti*, 13. 3. 1931.; ***, Predlozi za izgradnju Zagrebačkog zbora, u: *Hrvatska straža*, 15. 3. 1931.

41

***, Kakav će biti Zagreb danas–sutra, u: *Novosti*, 25. 10. 1931., 5.

42

Tekst analize podobnosti zemljišta i zgrada na Savskoj cesti nalazi se u: DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 12.

43

***, Natječaj za idejne skice za uređenje, izgradnju i adaptaciju Zagrebačkog zbora na Savskoj cesti 27 (dosadašnji kompleks Tvornice Bothe & Ehrmann), u: *Građevinski vjesnik*, 11 (1935.), 136–137. Tekst natječaja također u: DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, sign. 12.

44

DAZG, fond 251 – Zagrebački zbor, Zapisnik sjednice egzekutivnog odbora Zagrebačkog zbora, 25. 1. 1936. i 13. 3. 1936., sign. 8; Dokumentacija natječaja i ugovor s H. Bauerom i M. Haberleom, sign. 12.

Summary

Marina Bagarić

Architecture of Zagrebački Zbor between 1910 and 1935

The Association of Zagrebački Zbor (Zagreb Fairgrounds) organized its first three exhibitions (1910, 1911, and 1913) east of Draškovićeve Street, around the former riding school of the artillery caserns. The exhibition buildings, designed in a reduced classicist form, were the work of prominent architects from Zagreb: Dionis Sunko, Rudolf Lubynski, and Edo Schön. Zbor was reactivated after a period of disuse during the war and held its first exhibition in 1922, not far from its original location: the municipal authorities had assigned to it the building of the riding school and the surrounding blocs, delimited by Martićeva, Tomašićeva, Klaonička (Bauerova), and Zvonimirova streets. Some of the leading Zagreb architects, engineers, and builders of the younger generation participated in the construction of the new fairgrounds: Ignjat Fischer, Dionis Sunko and Rudolf Jungmann, Marko Vidaković, Vladimir Šterk and Gjuro Kastl, Stjepan Hribar, Josip Dubsky, and Amadeo Carnelutti. The riding school was adapted to a spacious exhibition hall with galleries (*Industrial Palace*), and the additional constructions included two wooden halls (*Trade Pavilions*) and wooden porches (*Industrial and Trade Porch*), the main entrance, and several smaller pavilions for private exhibitors.

These private pavilions, designed in the style of interwar neo-classicism, proto-Art-Deco, cubist expressionism, and later also international style, were in considerable contrast with the simple forms of the large halls. The building complex of Zagrebački Zbor thus presented a whole panorama of architectural styles from the 1920s. Participating in the construction of Zbor gave the opportunity to some of the younger authors to obtain similar commissions later, which became important reference points in their biographies.

After the lease for the plot between Martićeva and Zvonimirova streets expired, the administration of Zbor sought in the early 1930s to renovate the Association in terms of programme and architecture while remaining in the same location. The plan was to build new, multifunctional facilities, which could be used throughout the year for fairs, public and cultural events, and sports. The first entry project for the new building complex of Zbor in the old location was made by Ignjat Fischer in 1930, in the spirit of Mendelssohnean rational expressionism. The aim of his project was to change the public perception that associated Zbor with the outdated exhibition facilities made of wood. In the following year, Zbor launched a competition for the new building in Martićeva

Street. Young architects Zdenko Strižić, Mladen Kauzlarić, Stjepan Planić, and Juraj Denzler produced designs of exceptional quality, but that did not help Zbor to remain in the old location. The municipal authorities were no longer inclined to sell the plot in Martićeva Street or to extend the lease, since the location had acquired a high market value. In 1934 and 1935, Zagrebački Zbor came to an agreement with the Municipality and decided to move to Savska Road, into the already existing complex of the former furniture factory

Bothe & Ehrmann. According to the competition project by Hinko Bauer and Marijan Haberle, some of the old factory buildings were adapted for the fairgrounds and new ones were added. The first fair in the new location took place in the autumn of 1936.

Keywords: Zagrebački Zbor, exhibition buildings, (neo-)neoclassicism, cubist expressionism, Art Deco, Dionis Sunko, Edo Schön, Ignjat Fischer,